

III. CSALÁDOK ÉS HÁZTARTÁSOK ELŐRESZÁMITÁSA

AZ 1964. ÉVI CSALÁD- ÉS HÁZTARTÁS ELŐRESZÁMITÁS
MÓDSZERE

A Népességtudományi Kutató Csoport már 1963-ban készített, kísérleti jelleggel, egy középtávu család- és háztartás prognózist, elsősorban a metológia kipróbálására és kevésbé gyakorlati felhasználására. Az egyszerűsített, a paraméterek változatlanságának hipotézisén alapuló módszert az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottságának társadalom-demográfiai munkabizottsága is megvitatta¹ és a prognózis első /technikai/ változatának elkészítéséhez jóváhagyta. A következőkben e módszerről, illetve a nagyság /tagszám/ szerinti megoszlás prognosztizálásához alkalmazott modellekről adunk rövid áttekintést.

A metológia semmit sem veszített időszerűségéből, hiszen a családok előreszámítása tulnyomórészt ma is az ún. "családfő arányok" /headship rates/ kivételével készül, az ENSZ vonatkozó módszertani ajánlásaiban² is ez a bázismódszer és az Intézetben jelenleg készülő prognózis is ezen a módszeren alapul.

A 20 évvel ezelőtt készített előreszámítás módszertanilag több vonatkozásban részletesebb volt, mint az akkoriban más országokban készült prognózisok. A "családfő arányok" nemcsak nemek és korcsoportok, hanem minden korcsoporton belül családi állapot szerint is figyelembe vették a programban. Sor került az egyes családtípusok, a részcsaládok, az egyedülállók és a háztartások számának előreszámítására és mindez elkészült Budapest, városok /összesen/ és községek /összesen/ részletezésben. A családok és háztartások tag-

¹ Tamásy J.: A népesség családi állapot szerinti megoszlásának, a családok számának és nagyságának előreszámításával kapcsolatos módszertani kérdések. /Az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottságának vitaülése./ Demográfia, 1964. 1. sz. 130-135. p.

² United Nations: Methods of projecting households and families. Manual VII. New York, 1973. ST /SOA/ SWR.A/54

szám szerinti megoszlása előrebecslésének megkísérlésére alkalmazott új módszer, illetve modell, nemzetközi szakmai körökben is érdeklődést keltett.³ A háztartások tagszám szerinti megoszlásának prognosztizálására készült eloszlási modell /Poisson/ történeti demográfiai alkalmazása is eredményesnek bizonyult a háztartások nagyság szerinti strukturájának a rekonstruálására.⁴

Bár az előreszámítás változatlan paraméterek alkalmazásával készült, a családi állapot figyelembe vétele - az akkori feltételezések szerint - némi realitást is adhatott a program beválásának.

A népesség nem, kor és családi állapot szerinti összetétele megközelítően meghatározza a családok és családtöredékek számát. Viszonylag nyugodt demográfiai fejlődés időszakában eléggé stabilnak tekinthető, hogy az egyes korcsoportba tartozók közül - nemenként eltérő mértékben - mekkora a különböző családi állapotúak aránya, adott családi állapot pedig részben közvetlenül meghatározza a családi állást /pl. a házas férfiak általában családfők, a házas nők feleségek/, részben feltehető, hogy megközelítően változatlan a különböző családi állapotúak között a különböző családi állásúak aránya /pl. az özvegyek és elváltak között a családfők, vagy az egyedülállók aránya/. Ezeket figyelembe véve megengedhető volt az a feltételezés is, hogy a népesség nemek, kor és családi állapot szerinti előreszámítása a család-strukturában bekövetkező alapvető változásokat többé-kevésbé automatikusan érzékeli, nem túl hosszú távon még abban az esetben is, ha a családi állapot szerinti előreszámítás - mint esetünkben - változatlan megoszlás alapján történt.

A számítások alapja tehát az a feltételezés volt, hogy a népesség családi állapot szerinti megoszlása nemenként és korcsoportonként az előreszámítás időszakában nagyjából azonos lesz, mint 1960-ban, és hasonlóképpen minden családi állapot kategórián belül - ugyancsak nemenként és korcsoportonként - nagyjából változatlan marad a családfők aránya. Ebből következően a családok és családtöredékek számának alakulását a számítások elkészült első variánsa

³ Tamásy J.: Projections of families in Hungary Method and some preliminary results. /Conference paper./ WPC/WP/288. United Nations World Population Conference. Belgrade, 1965.

⁴ Tamásy J.: Az 1784-1787. évi első magyarországi népszámlálás család- és háztartásstatisztikai vonatkozásai. Demográfia, 1963. /VI./ 4. 526-538. p.

lényegében a népesség nemek és kor szerinti összetételében bekövetkezett változások függvényének minősítette.

Íde kívánczok még néhány gondolat az előreszámítások további változataira vonatkozó, a Demográfiai Elnökségi Bizottság említett ülésén is körvonalazott, akkori elgondolásokról, amelyek a jelenleg folyamatban lévő elképzelések kimunkálásához is iránymutatóul szolgálhatnak.

A Bizottság javasolta a népesség családi állapot szerinti megoszlásának nem változatlan megoszlási arányokkal, hanem a népmozgalmi események /házasságkötések, elválások, halálozások/ valószínűségein alapuló továbbvezetéssel történő előreszámítását, változatlan és bizonyos szempontok mérlegelése alapján változtatott valószínűségekkel egyaránt. Ezzel összefüggésben felmerült a "családfő-arányok" változtatása is. A családok tagszám szerinti megoszlásának előreszámításánál a családok életciklusát alakító demográfiai tényezők figyelembe vételére kellene törekedni. Elsősorban közvetlenül a családok gyermekszám szerinti megoszlásnak előreszámításából kellene kiindulni, összhangban az általános népességelőreszámításoknál alkalmazott termékenységi feltételezésekkel. Sor kerülhetne ennek módosítására az egyéb okból történő családnövekedések és a családból való kiválások valószínűségei alapján. A különböző eredmények egybevetése és mérlegelése módot ad a szokásos minimális, maximális és közepes változatok kialakítására.

A családok számának és átlagos nagyságának előreszámítása

Első lépés a népességelőreszámítások eredményeiből nemek és korcsoportok szerint rendelkezésre álló alnépességek családi állapot szerinti megosztása, a kiinduló /bázis évi/ népesség azonos csoportosításu adataiból számított családi állapot szerinti megoszlási viszonyszámok felhasználásával.

Legyen P_{ij} az "i" nemű és "j" korcsoportba tartozó népesség és P_{ijk} ugyanebből a népességből a "k" családi állapotúak száma, akkor az "i" nemű és "j" korcsoportba tartozó népességből a "k" családi állapotúak "s" aránya:

$$s_{ijk} = \frac{P_{ijk}}{P_{ij}}, \quad /1/$$

ahol $j = 15-19, 20-24 \dots 70-$

$k = S$ /nőtlen, hajadon/, M /házas/, W /özvegy/, D /elvált/

és mindegyik "ij" csoportban $\sum_{/k/} s_k = 1$.

Az "y" évre /évekre/ nemek és korcsoportok szerint előreszámított népesség családi állapot szerinti megosztása a bázis év /"b" év/ arányaival /1/:

$$P_{ijk/y/} = P_{ij/y/} \cdot s_{ijk/b \text{ év/}} \quad /2/$$

A számítások következő fázisa a bázis évi nem-, kor-, és családi állapot-specifikus "családfő-arányok" megállapítása, ami nem más, mint az "i" nemű, "j" korcsoportba tartozó és "k" családi állapotú családfőknek az azonos nemű kora és családi állapotú népességhez viszonyított "h" /heads/ aránya.

Ha "H" a családfők száma, a már ismertetett jelöléseket alkalmazva

$$h_{ijk} = \frac{H_{ijk}}{P_{ijk}} \quad /3/$$

A /2/ alatti képlettel az "y" évre nem, kor és családi állapot szerint előreszámított népességből a családfők számának kiszámítása a /3/ alatti arányokkal:

$$H_{ijk/y/} = P_{ijk/y/} \cdot h_{ijk/b \text{ év/}} \quad /4/$$

A nem, kor és családi állapot szerint előreszámított családfők számának az összesítése eredményezi az összes családfők számát, ami azonos a családok számával.

A vázolt módszerrel - a családfők előreszámításával teljesen azonos módon - történhet a részcsaládfők és az egyedülállók számának az előreszámítása.

A családokban élő egyéb családtagok száma az intézeti háztartásokban élők számával csökkentett össznépeesség, valamint a családfők, részcsaládfők és egyedülállók együttes számának a különbözetekeként adódik.

Végül az /y/ évi átlagos családnagyság:

$$\bar{F}/y/ = \frac{H/y/ + M/y/}{H/y/} \quad /5/$$

ahol "H" a családfők, ill. családok, "M" pedig az egyéb családtagok száma.

A családok tagszám szerinti megoszlásának előreszámítása

Az, hogy egy jövőbeli időpontban a családok közül mennyi lesz 2, 3, 4 stb. tagu, számos demográfiai és egyéb tényezőtől függ. Ezt figyelembe véve is bizonyos kapcsolat áll fenn a családok átlagos nagysága és a családtagok száma szerinti megoszlása között. Kétségtelen, hogy egy átlag igen sokféle megoszlás eredője lehet, mégis - bizonyos határokon belül - adott átlaghoz valamilyen típusmegoszlások tartozhatnak. Például az 1949. évi és az 1960. évi népszámlálás és az 1963. évi mikrocenzus területi /megyei, budapesti kerületi/ adataiból kialakított - az átlagos családnagyságot és az ehhez tartozó tagszám szerinti százalékos megoszlást feltüntető - sorozat ilyen irányú vizsgálata is arra engedett következtetni, hogy az átlag közel egyértelműen meghatározza a megoszlást. Ennek alapján - első változatként - elfogadhatónak látszik az a módszer, hogy az előreszámított átlagos családnagysághoz a megfelelő megoszlást az említett sorozatból rendeljük hozzá.

Az átlagos családnagyságok sorozatának szélső értékei 2,84 és 3,30 voltak. A szélső értékek között elhelyezkedő sorozat néhány hiányzó értéke egyszerű - a meglevő értékek közötti különbség arányos felosztásával történő - interpolációval pótolható. Amennyiben a sorozat egy-egy átlagra több megoszlást is tartalmaz, az egyes megoszlások értékeinek számtani átlagát lehet venni.

Az így nyert - most már folytonos - megoszlássorozatot, 5-5 tagot figyelembe véve, mozgó átlagolással lehet kiegyenlíteni. /Az ily módon konstruált sorozatot a "tábla" tartalmazza./

Hibajegyzék: A "Társadalmi-demográfiai prognózisok" című, a Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 17. számához.

A különböző átlagos családnagysághoz tartozó családtagszám szerinti megoszlások mozgó átlagolással kiegyenlített sorozata

Egy család- ra jutó családtag	2	3	4	5	6	7 és több	Összesen
	tagu családok az összes családok százalékában						
2,84	49,3	28,5	14,9	5,1	1,4	0,8	100,0
2,85	48,3	29,2	15,2	5,2	1,4	0,7	100,0
2,86	46,6	31,0	15,3	5,2	1,3	0,6	100,0
2,87	45,9	31,2	15,7	5,3	1,3	0,6	100,0
2,88	45,2	31,6	16,1	5,3	1,3	0,5	100,0
2,89	44,7	31,7	16,4	5,4	1,3	0,5	100,0
2,90	44,2	31,8	16,7	5,5	1,3	0,5	100,0
2,91	43,9	31,7	16,8	5,7	1,4	0,5	100,0
2,92	43,7	31,6	16,9	5,7	1,5	0,6	100,0
2,93	43,4	31,6	16,9	5,8	1,6	0,7	100,0
2,94	43,1	31,7	17,0	5,9	1,6	0,7	100,0
2,95	42,7	31,7	17,3	6,0	1,6	0,7	100,0
2,96	42,3	31,8	17,5	6,0	1,6	0,8	100,0
2,97	41,9	31,8	17,8	6,1	1,6	0,8	100,0
2,98	41,6	31,6	18,2	6,2	1,6	0,8	100,0
2,99	41,0	31,8	18,4	6,3	1,7	0,8	100,0
3,00	40,6	31,9	18,6	6,4	1,7	0,8	100,0
3,01	40,3	31,9	18,6	6,6	1,8	0,8	100,0
3,02	39,9	32,0	18,7	6,7	1,8	0,9	100,0
3,03	39,3	32,1	19,0	6,8	1,9	0,9	100,0
3,04	39,2	31,9	19,1	6,9	1,9	1,0	100,0
3,05	38,9	31,8	19,2	7,1	2,0	1,0	100,0
3,06	38,6	31,7	19,5	7,2	2,0	1,0	100,0
3,07	38,3	31,5	19,8	7,3	2,1	1,0	100,0
3,08	38,2	31,6	19,5	7,4	2,2	1,1	100,0
3,09	37,8	31,6	19,8	7,5	2,2	1,1	100,0
3,10	37,3	31,9	19,8	7,7	2,1	1,2	100,0
3,11	36,8	32,2	19,8	7,7	2,2	1,3	100,0
3,12	36,9	31,9	19,7	7,8	2,3	1,4	100,0
3,13	36,6	31,8	19,9	8,0	2,3	1,4	100,0
3,14	36,5	31,6	19,9	8,1	2,4	1,5	100,0
3,15	36,3	31,5	20,1	8,0	2,5	1,6	100,0
3,16	36,2	31,2	20,3	8,1	2,6	1,6	100,0
3,17	35,3	31,7	20,6	8,3	2,5	1,6	100,0
3,18	35,1	31,6	20,5	8,5	2,6	1,7	100,0
3,19	35,3	31,3	20,4	8,5	2,7	1,8	100,0
3,20	34,8	31,4	20,6	8,6	2,8	1,8	100,0
3,21	34,6	31,4	20,5	8,7	2,9	1,9	100,0
3,22	34,7	31,0	20,5	8,7	3,1	2,0	100,0
3,23	34,5	30,9	20,7	8,8	3,1	2,0	100,0
3,24	34,0	30,9	21,0	8,9	3,1	2,1	100,0
3,25	34,3	30,0	21,1	9,2	3,2	2,2	100,0
3,26	33,8	30,2	21,4	9,3	3,2	2,1	100,0
3,27	33,8	29,9	21,4	9,3	3,3	2,3	100,0
3,28	33,8	29,8	21,2	9,5	3,3	2,4	100,0
3,29	33,6	29,6	21,3	9,6	3,4	2,5	100,0
3,30	33,3	29,7	21,2	9,7	3,5	2,6	100,0

A családok "y" évre előreszámított "F_y" számából a családtagok száma szerinti megoszlás, az "y" évre előreszámított átlaghoz tartozó - az említett sorozatból vett - relatív gyakoriságokkal számítható. Amennyiben tehát pl.:

$\bar{F}_{/y/}$ átlagos családnagysághoz tartozó relatív gyakoriságok

$$p_2, p_3 \dots p_7 \quad \text{és} \quad \sum_{x=2}^{7-} p_x = 1,$$

/p₂ = a 2 tagu családok relatív gyakorisága, p₃ a 3 taguaké,
 ... p₇₋ a 7 és több taguaké/,

akkor

$$F_{2/y/} / 2 \text{ tagu családok száma} / = F_{/y/} \cdot p_2 \quad /6/$$

$$F_{3/y/} / 3 \text{ tagu családok száma} / = F_{/y/} \cdot p_3$$

•
 •
 •

$$F_{7-/y/} / 7 \text{ és több tagu " " } / = F_{/y/} \cdot p_{7-}$$

$$\text{azaz} \quad \sum_{x=2}^{7-} F_{/y/} \cdot p_x = F_{/y/} \quad /7/$$

A háztartások tagszám szerinti megoszlásának előreszámítása

A háztartásoknak a háztartásokban élő személyek száma szerinti megoszlása előreszámításához az előzőekben ismertetett megoszlás-sorozat - megfelelő alapadatok hiányában - nem volt összeállítható. További módszerként megkísérelhető valamilyen eloszlási modell alkalmazása, úgy fogalmazva meg a feladatot, hogy keressük egy olyan alapsokaság gyakorisági megoszlását, amelynek ismerjük a számtani átlagát. A háztartások tagszám szerinti megoszlására jellemző a megoszlás asszimetriája, annál nagyobb mértékben, minél alacsonyabb az átlag. Egyes szerzők véleménye, hogy ez a megoszlás, legalább megközelítően a Poisson eloszlás által jellemzett törvényszerűségek szerint alakul. Egyszerű a számítás, mert az értékeket csak 0-val kezdődő természetes számsorban veszi fel és egyetlen paramétertől függ.

A Poisson eloszlást

$$p/x/ = \frac{e^{-\lambda} \cdot \lambda^x}{x!}$$

függvény írja le, ahol $x = 0, 1, 2, \dots$ értékeket vehet fel, e = a természetes logaritmus alapja és λ = a sokaság átlaga; alkalmazásunknál x = a háztartás tagjainak különböző száma, λ = a háztartások átlagos nagysága. Látható, hogy problémát jelent az $x = 0$ eset, mert 0 tagu háztartás nem lehetséges. Ennek kiküszöbölésére az egyenletet transzformálni kell, oly módon, hogy az x -et és λ -át is eggyel csökkentjük. Legyen tehát:

$$x - 1 = x' \quad \text{és} \quad \lambda - 1 = \lambda'$$

ebben az esetben a képlet a következő:

$$p/x'/ = \frac{e^{-\lambda'} \cdot \lambda'^{x'}}{x'!}$$

A módszer bizonyos ellenőrzésére ad lehetőséget, ha ismert megoszlás átlagára alkalmazzuk az egyenletet és a kapott elméleti megoszlást összehasonlítjuk a tényleges megoszlással. Annak idején ezt el is végeztük az 1960. évi adatokkal. A közelítés kielégítőnek tűnt. Számottevőbb eltérés csak a 3 tagu háztartások arányánál mutatkozott és a legmagasabb arány - ha csak egy árnyalattal is - a 2 tagu háztartásoktól a 3 taguakhoz tolódott.

E megfontolások alapján a háztartások nagyság szerinti megoszlásának előrebecslése megközelíthető oly módon, hogy az előreszámított átlagokkal, mint " λ " értékekkel, sorra kiszámítjuk a különböző tagszámú háztartásoknak megfelelő függvényértékeket; ezek adják a különböző tagszámú háztartások relatív gyakoriságát.

CSALÁD-HÁZTARTÁS ELŐRESZÁMITÁSOK KÉSZÍTÉSÉNEK MÓD-
SZERTANI PROBLÉMÁI

A népességelőreszámítások előkészítésének egyik kulcskérdése a megfelelő hipotézisek kidolgozása. Megfelelő, gyakorlatban bevált számítási eljárás alkalmazása mellett - és a komponens módszert bizvást ilyennek tekinthetjük - az előreszámítások előrejelzési értéke, a tényleges népességfejlődés lényeges jellemzőinek megragadása szinte kizárólag a jövő népmozgalmára vonatkozó feltételezéseken, azaz a hipotéziseken mulik. Kisebb hibát okozhatnak az alapadatokban található hibák - itt a szokásos statisztikai, megfigyelési hibákra gondolunk - ezek azonban fejlett statisztikai rendszerrel rendelkező országokban rendszerint elhanyagolható nagyságúak maradnak.

A család-háztartás előreszámítások előkészítése közben a hipotézisek éppolyan jelentősek, mint más népességelőreszámítások esetén. Fokozza azonban a nehézségeket az a tény, hogy kevésbé részletesen feldolgozott, sőt kidolgozott demográfiai témáról van szó, a változások egy része csak népszámlálások, vagy mikrocenzusok adataival követhető és nincs, vagy nem is lehetséges folyamatos megfigyelés. Maguk az előreszámítani kívánt jellemzők sem annyira természetesen adódnak, mint a népesség esetében.

Míg ugyanis a népességelőreszámítás a népesség jövőbeli számát, nemek és kor szerinti megoszlásait, az élveszületések és halálozások számát és arányszámát, esetleg néhány karakterisztikus korcsoport súlyát viszonylag egyszerűen elő tudja állítani és ezek felhasználásával szinte minden szükséges egyéb jellemző is számítható, addig a családok és háztartások esetében, azok számán, nagyságán /a tagok létszámán/ és az összetétel egy-két jellemzőjén kívül nagyon nehéz meghatározni azokat az ismérveket, amelyek a felhasználók többsége számára hasznos információt nyújtanak. Valójában a demográfusnak igen nagy könnyebbséget jelentene, ha a felhasználók maguk fogalmaznák meg azokat az igényeket, amelyek alapján az előreszámításnak készülnie kell.

A család-háztartás előreszámítások alapvető módszerei röviddel a népességelőreszámítások módszerei után kialakultak, az ezeket ismertető ENSZ

kézikönyv¹ már 1960-ban megjelent és azóta - kisebb továbbfejlesztésektől eltekintve - a legtöbb országban ezeket alkalmazzák. Alapvető módszertani változás éppogy nem következett be, mint a népességelőreszámításnál. Míg azonban arról tudjuk, hogy a népességfejlődés lényeges jellemzőit - az életkor előrehaladását, a születések és halálozások létszám és struktúra módosító hatását - nagyon pontosan modellezik, a család-háztartás előreszámításánál inkább az elemi változások meghatározásának és modellezésének nehézségei akadályozták a továbblépést.

Hazánkban az első - kísérleti jellegű - család-háztartás előreszámítás 1963-64-ben készült, alig öt évvel a komponens módszerű népességelőreszámítások készítésének rendszeres megkezdése után². Ennek ellenére máig is lényegesen kevesebb tapasztalattal rendelkezünk e téren, mint a népesség előreszámításában. Hozzá kell tennünk, hogy ez nemcsak nálunk, hanem más országokban és nemzetközi szervezetekben is fennáll, elsősorban talán azért, mert lényegesen ritkábban készítenek család-háztartás előreszámításokat. Később említünk néhány problémát, amelyek magyarázatul szolgálhatnak erre a viszonylagos ritkaságra, bár nyilvánvaló, hogy az adatokra /nemcsak nálunk/ igen nagy szükség van.

A második hazai kísérletre 1975-ben került sor. Ez az előreszámítás az OT megrendelésére készült, adatait csak felhasználói tanulmányban foglaltuk össze, és éppen a fogalmak és a tervezéshez szükséges jellemzők meghatározásával kapcsolatos bizonytalanságok és félreértések miatt, az eredményeket nem publikáltuk. A gyakorlati előkészítés egyes tapasztalatain kívül, az 1975. évi család-háztartás előreszámítás nagy tanulsága a demográfiai-statisztikai fogalmak és a felhasználók fogalmi rendszere közti lényegi eltérések felismerése volt.

Megjegyezzük, hogy az azóta eltelt idő, különösen pedig az 1980. évi előreszámítás részletes adatai lehetővé teszik az előreszámított adatok el-

¹ Methods of projecting households and families. Manual VII. United Nations. ST/SOA/SER.A/54.

² Tamásy J.: Projections of families in Hungary. Method and Some preliminary results. /Conference paper/ WPC/WP/288. UN World Population Conference. Belgrade, 1965.

lenőrzését. Az eddig elvégzett egyszerű összevetések szembetűnően mutatják, hogy az egyszerű módszer ellenére a családok és háztartások strukturájának változásait, -legalábbis tendenciájában- ez az előreszámítás jól ragadta meg.

Mindkét előreszámítás a már említett ENSZ kézikönyvben ismertetett család-, illetve háztartásfő arányok /"headship rate"/ módszerén alapult. Ez talán a világszerte leginkább elterjedt módszer, a szükséges induló információk népszámlálási és egyéb népeségi felvételekből viszonylag pontosan, megbízhatóan megszerezhetőek és a számítási eljárás sem túlságosan bonyolult. A módszer ismertetésére még visszatérünk.

Mielőtt a család-háztartás előreszámítások előkészítésével és végzésével kapcsolatos problémák és módszerek ismertetésére rátérnénk, le kell szögeznünk, hogy az előreszámítást készítő demográfusok és a felhasználók közti párbeszéd, az igények megfogalmazása és a fogalmak tisztázása mindmáig nem történt meg. Márpedig ebből egyenesen következik, hogy az előkészületben lévő előreszámítások felhasználása, az eredmények beépítése a tervezésbe, ugyanazon félreértések veszélyét hordozza magában, mint a legutóbbi alkalommal.

Az első fogalmi kérdés, amit meg kell vizsgálnunk a családok, illetve háztartások meghatározása. Általában család-háztartás előreszámításról beszélünk, minthogy a kettő rendszerint együtt, vagy talán helyesebb így mondani, párhuzamosan készül, egyes alapadatok és bizonyos hipotézisek lehetnek közösek. Közismert azonban, hogy a család vérségi kötelék, erről az oldalról vizsgálja a kapcsolatokat, míg a háztartás a népesség legkisebb gazdasági egysége, melynek tagjait részben vagy egészben vérségi kötelék is összekapcsolhatja, de vannak olyan háztartás típusok - és nemcsak intézeti jellegű háztartások - amelyeknek tagjait családi, rokon kapcsolatok nem fűzik össze, ezenkívül pedig egyedülálló személyek is alkothatnak háztartást. /Ez utóbbiaknak hazánkban egyre nagyobb a súlya, 1980-ban majdnem minden ötödik háztartás ebbe a típusba tartozott./

A magyar statisztikai gyakorlat családon az ún. nukleáris családot érti, azaz családot alkothat egy házaspár nem házas gyermekekkel, vagy akár azok nélkül, valamint egy szülő nem házas gyermekekkel. Minden további csatlakozó rokon pl. volt házas gyermek, szülő stb. vagy nem rokon személy, csak a háztartás összetételét változtatja, a családnál nem vesszük figyelembe. Háztartás alatt az együtt lakó, költségeket együtt viselő emberek összességét értjük.

Természetesen a két fogalom igen sok esetben ugyanazon embercsoportot jelöli, mert a háztartások döntő többsége egyetlen családból áll és közülük igen sokban sem rokon, sem vérségi kapcsolatban levő más személy nem él együtt a családdal. A különbség ennek ellenére lényeges, hiszen a legutóbbi népszámlálás szerint közel kétmillió személy nem tartozik a fenti definíció értelmében vett családokhoz.

A kétféle előreszámítást tehát szükség esetén külön lehet választani - bár nem célszerű és a továbbiakban nem is tesszük - csupán utalni kívánunk arra, hogy az előreszámítás gyakorlati lebonyolítása során a kétféle struktúrát mindenkor együttesen, vagy párhuzamosan kezelik és mindkettőnél egymástól függetlenül jelentkezhetnek problémák. Ezenkívül az egyes előreszámítási módszerek nem feltétlenül alkalmasak mindkét demográfiai egység számítására, ilyen módon az előreszámított adatok nem mindig tartalmazzák a népesség összességét.

A következő probléma a családok és háztartások előreszámításánál - mint már előbb is említettük - az előreszámítandó ismérvek köre. Az alapvető ismérveken kívül, a népesség különböző csoportjai ellátásának, a szolgáltatásoknak, a lakás és egyéb szükségletnek a tervezéséhez, a társadalmi tervezéshez felhasználható információk köre igen széles lehet. Ezek egy részét már mai ismereteink alapján előállíthatjuk, más részéhez azonban olyan alapadatokra lehet szükség, amelyekkel ma még nem rendelkezünk. A hiányzó alapadatok megszerzésére két ut kínálkozik: valóban indokolt esetben egyszeri felvétel készülhet /pl. az ELAR felhasználásával/, vagy azok a következő népszámlálás, esetleg mikrocenzus vizsgálati szempontjai közé beilleszthetők. Mindenekelőtt azonban arra van szükségünk, hogy ismerjük a tényleges igényeket, azok kielégítésére csak így készülhetünk fel.

Az előkészület alatt álló család-háztartás előreszámításban, éppen az igények megfelelő meghatározásának hiányában, a családok és háztartások számán, átlagos nagyságán és főbb típusainak megoszlásain kívül csak néhány további jellemzőt számítunk /mint pl. nem magán háztartásban élők száma, háztartásban élő nem rokon személyek, egyedülállók száma stb/. Ugyanakkor azonban a számítási eljárás során, egy közbenső lépésben keletkező családi állás, családi állapot, nem és korcsoport szerint részletezett táblát is kinyomtattunk ennek segítségével, viszonylag kevés manuális munkával további adatok becsülhetők.

A felhasználók és a felhasználás érdekében - okulva a korábbi tapasztalatokon - az eredményeket részletes elemzéssel, sőt fogalmi magyarázattal együtt tesszük közzé. Különösen vigyázni kívánunk a köznapi és statisztikai /demográfiai/ fogalmak eltéréseiből következő problémákra, amelyek a család és háztartásstruktúra bonyolultsága miatt elég gyakran félreértéseket okozhatnak.

Mind az előreszámítás, mind pedig a felhasználás szempontjából lényegesnek tartjuk a népességkategória kérdését. A népességi adatok - és így a népességelőreszámítás adatai - esetében a népességkategória, tehát hogy állandó vagy lakó népességre végezzük a számítást, csupán létszámtérést okoz és esetenként kisebb-nagyobb mértékben megváltoztatja a kor szerinti, illetve a nemi összetételt. A családok és háztartások esetén azonban alapvető eltéréseket okozhat, nagyszámú család vagy háztartás kerülhet egészen más kategóriába. Az olyan területeken /elsősorban vidéken, falvakban/, ahonnan sokan vannak ideiglenesen távol, a házaspárokból álló családok jelentős része kerülhet az egy szülő gyerekekkel típusú családok közé, megnövekedhet az egyedülállók és a családtörédekek száma, ha a lakónépesség alapján végezzük a számítást. A városokban, iparvidékeken, ahol ezek az emberek ideiglenesen tartózkodnak, természetesen az egyedülállók és az intézeti háztartásban /munkásszállóban/ élők száma és aránya növekedik meg.

Az állandó népességre végzett számítások esetén a jogilag összetartozó személyek inkább együtt maradnak, így a köznapi értelemben vett háztartások számát és összetételét jobban megközelíti a számítás eredménye. Mégsem mondhatjuk, hogy az állandó népesség figyelembevétele jobb, megbízhatóbb információt ad a tervezésnek, mert az ellátás, szolgáltatások tervezésénél, sőt bizonyos értelemben a településfejlesztési tervekben is számolni kell az ideiglenesen ott-tartózkodókkal. Másrészt a településfejlesztés, de különösen a lakásépítési tervek mégiscsak inkább az állandó népességre végzett család-háztartás előreszámításokra alapozhatók.

Egyelőre, a rendelkezésre álló információk korlátozott volta és bizonyos módszertani megfontolások miatt, csak a lakónépességre tudjuk elvégezni a számításokat, ennek korlátait ilyenformán a tervezési munka folyamatában kell figyelembe venni.

Módszertanilag /és egyben a munka volumene szempontjából/ a népesség-előreszámítással való konzisztencia miatt is nehéz kétféle népességkategorí-

ára előreszámítást készíteni, mert ez kétféle népességelőreszámítást is igényelne, ami megkétszerezi a népességelőreszámításokra fordított előkészítő munka mennyiségét és a gépidőt, emellett önmagában is újabb hibalehetőségeket hordoz és még a két jövőbeli népességfejlődés konzisztenciáját is meg kell teremteni.

A konzisztencia kérdés megoldására valószínűleg az a módszer lenne legalkalmasabb, amely a népesség és család-háztartás előreszámítást egyszerre képes kezelni. Ilyen típusu előreszámítással már több helyen kísérleteztek, de mindmáig nem ismeretes olyan módszer, amely konkrét országtól elvonatkoztatva, a komponens módszerhez hasonlóan, általánosan /bármely országban/ alkalmazható lenne. Az ilyen népesség és család-háztartás előreszámítási modell elméletileg megbízhatóbb eredményt szolgáltathat, gyakorlatban azonban, a reprodukció és a család, illetve háztartás szerveződés /keletkezés, átalakulás és szétválás/ nehezen modellezhető folyamatai miatt nagyon bonyolult, a datigénye pedig még magyar körülmények között - a hazai, igen részletes adatgyűjtések mellett - is túlságosan részletes. A modell kezelése egyébként a viszonylag fejlett gépi háttér mellett is igen bonyolult. Mint minden modellszerkesztés esetében, most is kompromisszumot kell tehát kötnünk, ha egyáltalán ilyen irányban keressük a megoldást. Szükséges azonban megjegyeznünk, hogy egy durva, nagyléptékű modell, amit kezelni még egyszerű, valószínűleg éppen a tervezéshez szükséges információkat nem szolgáltatja.

Tekintsük át röviden a rendelkezésre álló módszereket. A korábban már említett ENSZ kézikönyv legegyszerűbb - és ennek megfelelően legkevésbé pontos - módszerként az egyszerű arány módszert említi. Ennek lényege az, hogy egy időpontban /vagy egymást követő időpontokban/ megállapítjuk az átlagos család, vagy az átlagos háztartás nagyságát, majd az előreszámított népességet ezzel az átlaggal osztva, megkaphatjuk a családok illetve háztartások jövőbeli számát. Ha több egymást követő időpontban /népszámlálásnál/ megállapítottuk az arányokat, akár feltételezéseket tehetünk azok jövőbeli változásaira. Területi részletezésben, vagy társadalmi rétegekre, csoportokra végezve a számítás, bizonyos mértékig javíthatjuk a becslés pontosságát. A módszer rendkívüli egyszerűsége nyilvánvaló, ennek ára azonban a szegényes eredmény, hiszen mindössze a családok vagy háztartások várható számát szolgáltatja, az adott részletezéstől függően területi egységekre, társadalmi rétegekre vagy csoportokra.

Az Intézet korábbi előreszámítási kísérletei kapcsán szó esett már a család/háztartás/-fő arány módszeréről. Angol neve - "headship rate" - nem ködök sem a családokhoz, sem pedig a háztartásokhoz, mindkettőre egyaránt alkalmazható. Eredeti változatában családfő arányokra dolgozták ki, ilyen formájában közli az ENSZ kézikönyv is. A módszer logikus bővítése az előbb említett egyszerű arány módszernek, arra a tényre épít, hogy a családok /háztartások/ száma megegyezik a család /háztartás/-fők számával. Ezek arányát azonban sokkal differenciáltabban lehet megállapítani, mint az egyszerű arány módszer esetében, mert itt bevonhatjuk a családi állapotot, a kort, sőt a nemet is. A kiegészítő ismérvek bevonása egyrészt a mintavétel elméletében alkalmazott rétegezéssel rokon, amiről tudjuk, hogy hatásosan javítja a becslés pontosságát, másrészt feltűnően emlékeztet a népességelőreszámításnál alkalmazott komponens módszerre, amely a rétegzéshez hasonlóan, a részsokaságok homogenitásának fokozását használja a becslés javítására.

A részletezés fokozása egyben tágabb teret biztosít a hipotézisek megválasztására, így a "headship rate" módszer viszonylag rugalmasan és a hipotéziseket megtestesítő előrebecslések prognosztikai értékétől függően jó hatásokkal alkalmazható akár család, akár háztartás előreszámításokra. A népmozgalmi adatgyűjtések idősorainak felhasználásával hipotéziseket állíthatunk fel a családi állapot-változásokra, vagyis a házasságkötések és válások, özvegyülések jövőbeli alakulására, míg a lakásállomány változásaiból a háztartás-szerveződés változásait becsülhetjük előre.

A "headship rate" alkalmazásához természetesen népességelőreszámítási adatokra van szükség, a reprodukció változásait és a korösszetétel változásából eredő család-háztartás struktúra változásokat a népességi adatok magukban hordozzák, így ezekre nézve újabb hipotézist felállítani nem kell. Ez az automatizmus biztosítja ugyan a népességelőreszámítás létszámadataival a konzisztenciát, ugyanakkor azonban, főként gyors társadalmi változások korában elképzelhető, hogy torz család-háztartás strukturát vetít előre. A torzulás következhet abból, hogy a népességelőreszámításnál a reprodukciót a családok viselkedésének figyelembevétele nélkül becsüljük előre, illetve a háztartás-szerveződés a megnövekedett társadalmi mobilitás miatt kevésbé függ a korösszetétel alakulásától.

A népesség családi állapot szerinti halandósági tábláira is alapozható előreszámítási módszer. Alkalmazásához sok kiegészítő információra van szükség és a jövőbeli változásokra vonatkozó feltételezések kezelése nehézkes. A

gyakorlatban eddig csak hipotetikus táblákkal kísérleteztek, így a módszer használata inkább kísérletnek, mint valóságos előreszámításnak tekinthető. Különösen nehéz táblamódszerű előreszámítással háztartás előreszámítást végezni.

A népmozgalmi módszer viszont - szemben a táblamódszerű előreszámítással - inkább a családok előreszámítására alkalmas. Megfelelő népmozgalmi statisztikával rendelkező országokban a "szabályos" családok számának és némi kiegészítő információkkal összetételének előreszámítása viszonylag egyszerűen végezhető. Míg csak a házaspárok számának továbbbszámításáról van szó, a házasságkötések, válások és özvegyülések előrebecslésével viszonylag könnyen elvégezhető a számítás, viszont az egy szülő gyermekkel típusú családok további követése már nehézségekbe ütközik. Ez utóbbiak esetében ugyanis ismernünk kellene a gyermekek családból-kiválási valószínűségeit. Hasonlóan problematikus az ujjaházasodás figyelembevétele. A háztartások előreszámítását a család-előreszámítások után, a háztartás-szerveződésre vonatkozó hipotézisek felhasználásával végezzük el.

A népességkategória kérdéssel kapcsolatban utaltunk arra, hogy a lakó, illetve az állandó népesség figyelembevétele egymástól eltérő strukturális megoszlásokat eredményez. Területi előreszámítás készítése - a vándorlások állandó megléte miatt - akkor is nehézségekkel jár, ha csak egyik népességkategóriát vesszük figyelembe, itt ugyanis nem csak létszám, hanem a család-háztartás összetétel változásaival is számolnunk kell. A nehézségek súlyát jól érzékelteti, hogy a népességelőreszámítások területi változataiban a vándorlás mindig kritikus komponens, és általában különböző egyszerűsítő feltételezésekkel igyekeznek kezelhetővé, előrebecsülhetővé tenni a területi egységek között fennálló vándorlást, jóllehet ott "csak" létszámtérés formájában jelentkeznek.

A lakóhelyváltoztatások hatásainak elemzése tulságosan messze vezetne, ezért ettől eltekintünk. A nehézségek jellemzésére mindössze arra szeretnénk utalni, hogy jelenleg /és nemcsak nálunk/ a lakóhelyváltoztatás nyilvántartása, megfigyelése személyenként történik és a kijelentőlapok, illetve bejelentőlapok nem tartalmaznak elégséges információt a család vagy háztartás azonosítására. Hosszabb távon elképzelhető, hogy a népességregiszter lehetővé teszi a változások mérését és így a struktúra-változások előrebecslését is, adig azonban, míg a népességnyilvántartás erre a szintre fejlődik, közvetett módszerekből származó adatokra kell támaszkodnunk.

Az 1982. évi népességelőreszámítások eredményeinek felhasználásával most készül egy "headship rate" módszerű előreszámítás, először országos, majd területi változatban. Ez az előreszámítás természetesen hordozza mindazokat a bizonytalanságokat, amelyeket korábban felsoroltunk, mégis várhatóan jól felhasználható adatokat szolgáltat a családok és háztartások jövőbeli számának, nagyságának, néhány strukturális mutatójának és a népesség családi állapot, családi állás, nem és kor szerinti megoszlásainak alakulásáról.

A hagyományos módszerek alkalmazása mellett folyik az a kutatás, melynek célja hatékonyabb, a család és háztartás szerveződés, illetve reprodukció demográfiai lényegét jobban feltáró módszer kidolgozása. Ennek keretében a családokat és háztartásokat alkotó személyek élet-ciklusát kívánjuk modellezni. Az International Institute for Applied Systems Analysis munkatársai által, Andrei Rogers vezetésével kidolgozott multiregionális halandósági tábla szerkesztésének elvei jó eszközt kínálnak az egyes családi állások, állapotok illetve háztartási állások közti átmenet valószínűségének becslésére, ezek segítségével pedig olyan modell építhető fel, amely a személyeket születésüktől halálukig kísérve, a családok keletkezését, gyermekek születését, növekedését, családból kiválását, a család szétbomlását stb. a ma ismeretes módszereknél részletesebben képes követni.

Ilyen modell szerkesztése a gyakorlatban sokféle nehézséggel jár; elsősorban igen nehéz valamennyi szükséges adat megszerzése, de a modell belső kapcsolatrendszerének megteremtése is további kutatásokat igényel. Mindamelllett a család-háztartás előreszámításokkal szemben támasztott igények miatt, keresnünk kell a továbblépés útját és a hagyományos módszerek továbbfejlesztésének vagy megújításának lehetőségeit. Ezért határoztuk el, hogy a "Népesedés és népesedéspolitika" c. középtávú tárcaszintű kutatási főirány programján belül a demográfiai előreszámítások, ezen belül is jelentős súllyal a család-háztartás előreszámítások továbbfejlesztésének szentelünk egy önálló kutatási irányt.

A HÁZASSÁGKÖTÉSI MOZGALOM ÉS VÁRHATÓ ALAKULÁSA A KÖVETKEZŐ
ÉVTIZEDEKBEN; HÁZASODÁSI ÉS VÁLÁSI HIPOTÉZISEK

Magyarországon az elmúlt évtized közepén a házasságkötések korábbi trendje megtört és megkezdődött a naptári éves arányszámok tartós visszaesése. A házasságkötések száma hét év alatt - 1975 és 1982 között - 103 775-ről 75 557-re, mintegy 27 százalékkal csökkent. A házasságkötések jelenlegi - 7 ezreléket alig meghaladó - nyers aránya még a II. világháború alatti házassodási színvonalat sem éri el, ami azzal jár, hogy Magyarország elveszítette az európai házasságkötési mozgalomban korábban elfoglalt kiemelkedő helyét. Az európai országok nyers arányszámok alapján mért rangsorában Magyarország ma a közepes házassodási színvonalu országok csoportjába sorolható.

A házasságkötési mozgalom újabb alakulását a házassodással és a házassággal kapcsolatos magatartás megváltozására utaló jelek kísérik: az elmúlt évtizedekben jelentősen emelkedett és jelenleg magas szinten stagnál a válások száma és aránya, ugyanakkor az elváltak egyre ritkábban vállalkoznak újabb házasságra.

Az említett irányváltozások nem tekinthetők a magyar házasságkötési mozgalom különleges sajátosságának. Európaszerte az 1970-es évek eleje, sőt egyes skandináv országokban már az 1960-as évek közepe óta hasonló irányú, jelentős változásoknak lehetünk tanúi. A változások különösen élesek Angliában és Wales-ben, Dániában, Finnországban, Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Norvégiában és Svédországban, ahol a házasságkötésektől való tartózkodás a felek egyszerű megegyezésén alapuló - ún. konszenzuális együttélések - terjedésével párosul.

A házasságkötési kedv hanyatlása, a házasságok fokozódó instabilitása és a házas állapot iránti preferenciák csökkenése a házasság mint intézmény népszerűségének csökkenését jelzik és a mai társadalomban végsősoron a családok összetételét, nagyságát és funkcióit érintő válságjelekben csapódnak le: csökken a családok által vállalt gyermekek száma, nő a gyermekét /gyermekeit/ egyedül nevelő szülők aránya, a családi feladatok ellátásában működési zavarok jelentkeznek.

Mindez megnöveli azoknak a kutatásoknak a jelentőségét, amelyek a jövő tendenciáinak megismerésével foglalkoznak. Ugyanis sem a társadalom, sem a népesség továbbfejlődése szempontjából nem lehet közömbös azoknak az intézményeknek a sorsa, amelyek eddig a népesség utánpótlását biztosították és az egyén életútjának társadalmilag elismert kereteit jelentették.

A házasságkötési mozgalom nem tartozik a gyorsan változó demográfiai jelenségek közé. Alakulását nagymértékben befolyásolja a hagyomány, a szokások ereje, és a társadalmi viszonyokban, a társadalmi tudatban bekövetkezett változások eredményei csak lassan érlelődnek. A házasságkötések és a válások esetében két-három évtizedre kell visszatekintenünk ahhoz, hogy a magatartás-változások mechanizmusát, a házasságkötési mozgalom belső, és más demográfiai és társadalmi-gazdasági jelenségekhez fűződő összefüggéseit jelentőségüknek megfelelően értékeljük.

A jelenlegi tendenciák előzményei legnagyobbbrészt a II. világháborút követő első évtizedre nyúlnak vissza. Első megközelítésben célszerűnek látszik ezek rövid, összefoglaló áttekintése a házasságkötések és a válások gyakoriságának mérésére szolgáló, közismert naptári éves mutatók, az ezer 15 éves és idősebb nem házas - illetve a válásoknál az ugyanilyen koru házas - népességre számított, ún. szintetikus arányszámok segítségével.

A II. világháborút követő másfél évtizedben hazánk házasságkötési mozgalma rendkívül magas színvonalat ért el, és az tette sajátossá, hogy a házasságkötési kedv a házasságkötések háború utáni bepótlásából származó emelkedést követően sem lanyhult, hanem az 1950-es évek első felében - 1952-ben és 1954-ben, majd kissé alacsonyabb színvonalon 1957-ben - újabb csúcspontot produkált. A hosszantartó fellendülés jelentős mértékben társadalmi-gazdasági rendszerünk megváltozásával függött össze. A házasságkötések gazdasági mellék-szemponjtjainak háttérbeszorulása, a társadalmi rétegek közötti közeledés, a szabad párválasztás jogának deklarálása és ezzel összefüggésben a házasságkötések megkönnyítése és alsó korhatárának 18 éves korra való leszállítása, végül a házasságok felbontásának új jogi szabályozása, amely a korábbi bontóokokat megszüntetve szabad utat engedett a válásoknak, lehetővé téve ezzel a megromlott házasságból szabadulni kívánó fél számára az újbóli házasságkötést, mindezek együttesen közrejátszottak abban, hogy a házasságkötések gyakoriságai magasra emelkedtek.

A házasságkötési mozgalom fluktuációjának visszahatásaként a házasságkötési mozgalom egyensúlyi helyzetének visszaállása az 1950-es évek második felétől a házasságkötési arányszámok fokozatos csökkenésében jutott kifejezésre. A házasságkötési mozgalom II. világháború utáni első mélypontja 1962-ben következett be, 1954-hez viszonyítva a férfiaknál 20, a nőknél 25 százalékos visszaeséssel /férfiaknál 100,6 ezrelékről 80,1-re, a nőknél 76,5 ezrelékről 57,8-re/.

A kialakuló hullámvölgy 1963-ban emelkedésre váltott, és 1967-ben a nem házas népesség házasságkötési gyakoriságai újabb csuccsal tetőztek, a férfiaknál 87,1, a nőknél 64,6 ezrelékes értékkel. A magasabb színvonal elsősorban társadalmi-gazdasági okokra vezethető vissza. Az 1960-as évek második felének javuló gazdasági viszonyai, a népesség jelentős részében az életszínvonal lendületes fejlődése nemcsak egyes generációk korábban elhalasztott házasságainak bepótlását tették lehetővé, de a fiatalabb generációk házasságkötéseinek előrehozásában is kifejezésre jutottak.

1967 és 1971 között újabb hullámvölgy következett, a házasságkötési arányszámok ismét csökkentek, a férfiaknál 10, a nőknél 8 százalékkal. /Az előbbieknél 87,1 ezrelékről 78,1-re, az utóbbiaknál 64,6-ról 59,7-re./

Ezt követően ismét lendületet kapott házasságkötési mozgalmunk, ugyanis az 1950-es évek első felében születettek házasságkötési korbá érésével megnövekedett a házasodásra képes népességben a fiatal korosztályok létszáma. 1975-ben a férfiaknál 85,3, a nőknél 65,3 ezrelékes értékkel kisebb csúcslakult ki. Ebben azonban jelentős szerepe volt a házasságkötési életkor új jogi szabályozásának is, mivel a házasságkötések nőkre vonatkozó alsó korhatárának 18 évről 16 éves korra történő leszállítása jelentős átmeneti fluktuációt idézett elő az érintett generációkban.

Az ezer 15 éves és idősebb nem házas népességre számított mutatók alapján tehát házasságkötési mozgalmunk három évtizedes történetében három jól megkülönböztethető hullámhegy és az 1975 óta tartó csökkenést is figyelembe véve három hullámvölgy követte egymást. A trend jellegzetessége, hogy a hullámhegyek színvonalának csúcshoz tartozó gyakoriságok csökkenő tendenciát mutatnak. A csúcok színvonala 1954 és 1975 között mindkét nemnél mintegy 15 százalékkal csökkent. Az utolsó hullámvölgy korábbiakétől eltérő sajátossága, hosszan elnyúló jellege. Ha mélypontnak az 1981-es év gyakoriságait tekintենk, az 1962-es mélyponthoz viszonyítva a csökkenés mértéke a férfiaknál 19,

a nőknél 16 százalék.

Az ezer 15 éves és idősebb nem házas népességre vonatkozó házasságkötési gyakoriságokat összevetve a házasságkötési mozgalomban résztvevő, különböző családi állapotú - nőtlen, hajadon, özvegy, elvált - népességek házasságkötési gyakoriságaival, kirajzolódik a házasságkötési mozgalom heterogén belső összetétele.

Az ezer 15 éves és idősebb nőtlen, illetve hajadon népesség első házasságkötési gyakoriságai - tekintve, hogy a házasságra lépő népesség legnagyobb része, mintegy 80 százaléka nőtlen vagy hajadon - lényegében az egész házasságkötési mozgalom alaptendenciáját meghatározzák. Néhány figyelemre méltó eltérést azonban érdemes megemlíteni.

A legérdekesebb az, hogy míg az összes nem házas férfira számított mutatók trendje a vizsgált időszak egészében több mint egyharmadával meghaladta a nőkéét, a nőtlenek és a hajadonok házasságkötési gyakoriságainak trendjei között éppen fordított a helyzet. A hajadon nők házasságkötési gyakoriságai az időszak jelentős részében magasán - 30-40 százalékkal - felülmulta a nőtlen férfiakét. Ez nyilvánvalóan a két nem korösszetételének családi állapot szerinti eltéréseivel magyarázható: az összes nem házas női népességben a férfiakéhoz mérten jelentősen magasabb arányban találhatók az idősebb korcsoportokba tartozó özvegy és elvált nők, akiknek házasságkötési gyakoriságai már elenyészőek, de figyelembe vételük a viszonyítás alapját képező népességben, a gyakoriságok általános színvonalára csökkentőleg hat.

A hajadon nők házasságkötési mozgalmának másik jellegzetessége a csúcscsökkenés kiemelkedő színvonala. Különösen jelentős csúcs keletkezett 1975-ben a házasságkötési korban lépő hajadon nők nagy száma és a házasságkötések előrehozása miatt. Az ekkor kialakult színvonal, ha csekély mértékben is - 0,6 százalékkal - meghaladta még az 1954-es csúcst is.

Az ezer 15 éves és idősebb nem házas népességre számított házasságkötési gyakoriságok trendjében az elmúlt három évtizedben bekövetkezett csökkenő tendencia magyarázatát jelentős részben az elváltak újraházasságkötéseiben találjuk meg.

Az elváltak újraházasságkötési gyakoriságai az 1950-es években a válások számának ugrásszerű megnövekedésével párhuzamosan mind a férfiaknál, mind a

nőknél kimagasló színvonalat értek el. A válások gyakoriságának csúcspontjait 1952-ben és 1954-ben az elváltak újraházasodási gyakoriságainak tetőzése kísérte, a férfiaknál 1952-ben 300,6, 1954-ben 100,7 ezrelékkal, a nőknél 130,5, illetve 129,5 ezrelékkal. 1981-ig összevetve, az 1954-es csúcspont a férfiaknál három és félszerese, a nőknél két és félszerese a jelenlegi színvonalnak.

A válások gyakoriságának további emelkedését 1960 után többé nem kísérte az újraházasodások hasonló arányú emelkedése. Míg 1960 és 1981 között a válások gyakorisága még további 50 százalékkal növekedett, az újraházasodásokban ellenkező irányú tendencia bontakozott ki: 1960 óta a 15 éves és idősebb elvált férfiak újraházasodásainak gyakorisága 65, a nőké 52 százalékkal csökkent.

Házasságkötési mozgalmunkban az özvegyek újraházasodásai kisebb jelentőségűek. Az 1950-es évektől eltekintve, amikor a világháború alatt megözvegyültek újraházasodásai nagyjából befejeződtek, az özvegyek újraházasodásainak trendje folyamatosan csökken. Az 1954-es csúcspont óta eltelt harminc év alatt az özvegy férfiak újraházasodási gyakoriságai egyharmadára, a nőké még alacsonyabbra - 28 százalékra - csökkentek. /Az előbbieké 52,6 ezrelékről 17,1-re, az utóbbiaké 12,2 ezrelékről 4,7 ezrelékre./ A továbbiakban az özvegyek újraházasodásainak elemzésétől eltekintünk, mivel magatartásuk sem a jelenben, sem a jövőben várhatóan nem tölt be meghatározó szerepet a házasságkötési mozgalom alakulásában.

Az ezer 15 éves és idősebb, specifikus családi állapotok szerint megkülönböztetett népességekre számított szintetikus házasságkötési és válási arányszámok elemzése néhány fontos, gyakorlati problémát vet fel.

1. Ezek az arányszámok elsősorban a házasságkötésekben és a válásokban érvényesülő tendenciák kvantitatív leírására alkalmasak, és csak igen korlátozott mértékben teszik lehetővé az adott tendenciákból a jövőre vonatkozó következtetések levonását, ugyanis az arányszámokban közreható zavaró tényezők elhomályosítják a tényleges magatartásbeli változásokat. Ilyen zavaró tényezők lehetnek adott esetben:

- A specifikus családi állapotú népesség számának és korösszetételének változása.
- A házasságkötések és a válások korösszetételének változása, azaz a házasságkötések és a válások előrehozása vagy elhalasztása. A válá-

sok és az újraházasodások esetében ehhez járul még az, hogy ezeknek a jelenségeknek a korösszetételében bekövetkezett változás gyakran csak látszólagos, mivel a válásoknál a házasságot kötő népesség, az újraházasodásoknál a válások korösszetételének változásából származik.

- A házasságkötési mozgalom belső összetételének heterogenitása a házasságkötést megelőző családi állapot szerint. Ez a különböző családi állapotú népességek tagjainak összeházasodása következtében a házasságkötések színvonalában eléggé el nem különíthető kölcsönhatásokkal jár.
- A házasságkötési mozgalomban résztvevő férfi és női népesség száma közötti különbségek, azaz a nemi arány változásai.
- A válásoknál és az újraházasodásoknál a korábbi években megkötött házasságok és válások számának ingadozása. A házasságkötések és a válások számának változásából adódó eltérések az adott naptári év válási és újraházasodási arányszámaiban növekedést vagy csökkenést jelezhetnek a válási, illetve az újraházasodási szokások megváltozása nélkül is, attól függően, hogy a korábbi években többen vagy kevesebben kötöttek házasságot vagy váltak el, mint az adott naptári évben.
- A házasságkötések és a válások alakulását befolyásoló társadalmi-gazdasági, kulturális és egyéb nem demográfiai, un. külső tényezők változásai.

2. Ezeknek az arányszámoknak a hiányosságait nem szüntetik meg az ugyanilyen módon kiszámított, korévek vagy korcsoportok szerint bontott naptári éves mutatók sem, mivel a házasságkötések és a válások tendenciái nem annyira a megelőző évek ugyanazon korévre vagy korcsoportra vonatkozó adataiból, hanem az adott korévhez vagy korcsoporthoz tartozók fiatalabb korban követett magatartása alapján magyarázhatók.

3. Végül ezek az arányszámok nem adnak választ arra az igen lényeges kérdésre, hogy:

- egy adott, pl. 15 éves korát elért népességben mekkora azok aránya, akik életük folyamán legalább egyszer házasságot kötnek,
- a valamely naptári évben házasságot kötöttek között mekkora azok aránya, akiknek a házassága válással végződik,
- a valamely évben elváltak között mekkora azok aránya, akik újra házasságot kötnek.

E kérdések megválaszolására a megfigyelt jelenség 1, 10, 100 főt kitevő standard népességen belüli előfordulásának átlagos számát - intenzitását - mérő alábbi speciális mutatók alkalmasak:

a/ Az első házasságkötések élettartam alatti átlagos száma, amelyet a teljes termékenységi arányszám mintájára úgy képezünk, hogy kiszámítjuk az először házasságra lépők és az ugyanolyan nemű és korú össznépesség átlagos számának kor szerinti hányadosait és ezeket a hányadosokat összegezzük. Így olyan standardizált mutatót nyerünk, ami a népesség korösszetételének zavaró hatását kiküszöbölve azt mutatja meg, hogy a vizsgált naptári év feltételeinek megfelelő házasságkötési arányszámok mellett az adott naptári év un. "hipotétikus" kohorszának tekintett népességéből 1, 10, 100, stb. főre számítva életük során hányan kötnének legalább egyszer házasságot.

b/ A válások átlagos száma. A házassági kohorszok kezdő létszámára vonatkoztatott, a naptári éves un. "keresztmetszeti" adatokon alapuló válási arányszám kiküszöböli az egymást követő kohorszok eltérő létszámából adódó torzításokat.

c/ Az újraházasodások átlagos száma. A válási kohorszok kezdő létszámára vonatkoztatott újraházasodási arányszám a naptári éves adatokból kiküszöböli az egymást követő válási kohorszok eltérő létszámából adódó torzításokat.

ad a/ Az első házasságkötések élettartam alatti átlagos számának naptári éves mutatói - eltérően a korábban ismerttetett arányszámoktól - nem mutatnak erős kilengéseket. A tapasztalt fluktuációk is könnyebben felismerhetők: mindazokban az években, amikor az első házasságkötési életkorban jelentősebb fiatalodás következett be, az arányszámok meghaladták az egységet. /Az 1, 10, 100 stb. főre számított mutató értéke ugyanis értelemszerűen nem haladhatja meg az egységet, mivel mindig vannak olyanok, akik életük folyamán nem kötnek házasságot./ Ilyen időszak volt az 1950-es évek, az 1960-as évek közepe mindkét nemnél, és 1975 a nőknél.

A korösszetétel zavaró hatásait kiszűrve kitűnik, hogy a II. világháborút követő időszak nagyobb részében a hajadon nők és a nőtlen férfiak közel azonos arányban kötöttek házasságot, a nőtlen férfiak kisebb, 1-2 százalékos förlényével.

E mutatók szerint az első házasságkötések tartósan csökkenő tendenciája már 1968-ban megkezdődött. Ebben a folyamatban csak kisebb megtorpanást jelentett az 1975-ös év magasabb értéke. 1974-ben a férfiakra és a nőkre vonatkozó trendekben új vonás jelenik meg: bár mindkét nem házasságai hanyatlanak ugyan, de a férfiaké jelentősebben, szinte zuhanásszerűen.

Amennyiben az 1981-es év feltételei állandósulnának, 100 nőtlen férfi közül 76, 100 hajadon nő közül 87 kötné meg első házasságát, azaz 24, illetve 13 százalékuk véglegesen nőtlen, illetve hajadon maradna.

A nőtlen és a hajadon népesség házasságkötési mozgalmának tényleges kohorszokban végzett megfigyelése alapján valószínűsíthető, hogy a házasságkötések jelenlegi tendenciái szoros összefüggésben vannak az 1970-es évek házasságkötési mozgalmában résztvevő nőtlen és hajadon népesség közötti nemi arány igen jelentős mértékű megromlásával.

A házasságkötési mozgalmában legjelentősebb szerepet játszó 20-24 éves férfi és 15-19 éves női népesség létszamarányai az 1970-es évek elejétől a férfiak hátrányára megváltoztak. Míg 1969-1970-ben még kb. 1115 fő 15-19 éves nő jutott 1000 20-24 éves férfira, ez az arány 1978-ban mindössze 709 fő volt. A csökkenés mértéke meghaladja a 36 százalékot. Éppen a nemek arányában az elmúlt három évben bekövetkezett javulás - 1981-ben 826 fő 15-19 éves nő 1000 20-24 éves férfira - hatását véljük felfedezni az első házasságkötések csökkenő tendenciájának lelassulásában. Míg 1979-ről 1980-ra az első házasságkötések 100 főre jutó élettartam alatti átlagos száma férfiaknál 6,5, a nőknél 6,8 százalékkal csökkent, az 1981-re bekövetkezett csökkenés mértéke már csak 2,1, illetve 1,9 százalék.

Ugy gondoljuk, hogy az első házasságkötések arányszámai most érnek fordulóponthoz, és egy-két éven belül megindul lassú emelkedésük.

Arra a kérdésre, hogy az elmúlt évtized arányszámai alapján milyen súlyosság várható a házasságkötések végleges, befejezett arányában, lényegében azt válaszolhatjuk, hogy ez elsősorban attól függ, hogy a nagylétszámú kohorszok a fiatalabb korban elmaradt házasságkötéseiket milyen mértékben tudják vagy akarják bepótolni. A férfiak házasságkötéseinek bepótlását elősegíthetik a házasságkötési korból lépő nagyobb létszámú fiatalabb női generációk, az 1950-es évek első felében született nők viszont az elvált és özvegy férfiak újraházasságaihoz pótolhatják még elmaradt házasságkötéseiket. Valószínűsíthető azon-

ban, hogy a házasságra lépők aránya ezekben a generációkban a férfiaknál 80, a nőknél 90 százalék körüli színvonalra süllyedhet.

Meg kell azt is jegyezni, hogy az első házasságkötések színvonalának visszaesése nem tekinthető pusztán demográfiai okok következményének. Bár az a mechanizmus, ahogyan a társadalmi-gazdasági, kulturális környezet változása megjelenik a házassági magatartásban, ma még alig ismert, jelenlétével és hatásával mégis számolnunk kell.

ad b/ A válások naptári éves adatai alapján, amennyiben ismerjük az adott naptári évet megelőzően kötött házasságok számát, lehetőségünk van arra, hogy az egymást követő házassági kohorszok kezdő létszámához viszonyított házasságtartamspecifikus mutatók alapján határozzuk meg az 1, 10, 100 stb. házasságra jutó válások átlagos számát.

A kezdő létszám alapján számított mutatók általában alulbecsülik a válások színvonalát, mivel a házasságtartam múlásával a házassági kohorszok népessége a halálózásokkal megszűnt házasságokkal is csökken, és így a viszonyítás alapjául szolgáló népességszám is egyre kisebb lesz. Figyelembe véve azonban a házasságkötések átlagos életkorát - férfiaknál 27, a nőknél 24 év - továbbá azt, hogy a válások háromnegyed része a házasságkötést követő 14 éven belül lezajlik, a válások 30 éves házasságtartam alatti átlagos számában a halandóságból eredő torzítás nem lehet túl jelentős.

Az összehasonlítások céljára három időszakot, 1961-et, 1971-et és 1981-et választottuk.

1961-ben a házasságok hipotétikus kohorszában 100 közül 19, 1971-ben 26 és 1981-ben 29 végződött válással. Husz év alatt a válások átlagos száma másfélszeresére emelkedett, a növekedés nagyobb része azonban az 1960-as évekre esett.

Mindhárom időpontban a válások háromnegyed része 0-14 éves házasságtartamon belül következett be. Ugyanakkor jelentősen - husz év alatt másfélszeresére - növekedett az igen rövid, 0-5 éven belül felbontott házasságok aránya. 1961-ben 0-5 éven belül szűnt meg a házasságok 7,3 százaléka, 1971-ben 10,5 és 1981-ben 12,4 százaléka. A válással végződő házasságok átlagos tartama ugyanakkor 1961 és 1981 között 9,9 évről 9,3 évre csökkent. A csökkenés mértéke mindössze 6 százalék, ami arra utal, hogy a hosszabb házasságtartam

után bekövetkező válások aránya is növekedett. Például a 15-19 év után felbontott házasságok aránya husz év alatt ugyancsak másfélszeresére emelkedett.

A válással végződő házasságok arányára vonatkozó kilátások megítélése tényleges házassági kohorszokra vonatkozó további vizsgálatokat tesz szükségessé. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy amennyiben a legutolsó évtized tendenciái fennmaradnának, akkor a következő tíz évben a válások átlagos számának további 11,5 százalékos növekedésére kellene számítanunk, ami azt jelentené, hogy az 1990-es évek elején a házasságok kb. 33, a második évezred fordulóján pedig 40 százaléka végződne válással.

ad c/ A válások átlagos számának mutatójához hasonló módszerrel határozhatjuk meg a válási kohorszok kezdő létszámához viszonyított újraházasodások átlagos számának a válástól eltelt időtartam függvényében számított értékeit is. Az újraházasodásoknál a válási kohorszok idősebb korösszetétele és ebből adódó magasabb halandósága valószínűleg jelentősebb alulbecslést okoz, de megfelelő adatok hiányában ez a legjobb mutató, amire támaszkodhatunk.

Az újraházasodások átlagos számát 1962, 1972 és 1981 újraházasodásai alapján határoztuk meg. A korábbi időszakra vonatkozó, a válások megfigyelési évtől való eltérést az indokolta, hogy 1962 volt az első év, amelyre vonatkozóan megfelelő adatokkal rendelkezünk. További megszorítást jelent, hogy a válási kohorszok kezdő létszámára vonatkozó adatok részbeni hiányában a válástól eltelt 0-14 éves időtartamon belül tehattünk összehasonlítást. Ez azonban nem fogja tulságosan zavarni következtetéseinket, mert az 1972-es és az 1981-es évek 25 évre ismert adatsoraiból kitűnik, hogy az elváltak újraházasodásainak 94-95 százaléka mindkét nemnél lezajlik a válástól számított 14 éven belül.

Az 1962-es év újraházasodási arányszámai mellett az elváltak hipotétikus kohorszában a férfiak 74 százaléka, a nőknek 64 százaléka 14 éven belül újraházasodott. Azóta azonban jelentős csökkenés következett be. 1972-ben a válási kohorszok kezdő létszámához viszonyított újraházasodások aránya a férfiaknál 63, a nőknél 58 százalék volt, 1981-ben pedig a férfiaknál 52, a nőknél 50 százalék. Az újraházasodások átlagos száma husz év alatt a férfiaknál 30, a nőknél 22 százalékkal csökkent. Ebből a férfiak esetében 15 százalékos csökkenés esik az 1960-as évtizedre és 17 százalékos az 1970-es évekre. A nőknél a csökkenés mértéke 11, illetve 14 százalék.

Az említettekkel kapcsolatban érdemes figyelni a válások és az újraházasodások tendenciáiban megnyilvánuló eltérésekre: míg a válások átlagos számának növekedése inkább a csillapodás felé, az újraházasodások átlagos csökkenése a fokozódás felé hajlik.

Az újraházasodások átlagos számának trendje kisebb arányú csökkenést jelez, mint ahogy azt a korábban ismertetett, 15 éves és idősebb elvált népességre számított mutatóknál láttuk, és a férfiak és a nők újraházasodásai közötti színvonalbeli különbségek is jelentéktelenek. A két nem újraházasodása közötti különbség elsősorban abból származik, hogy a felbomlott házasságból kilépő felek nem egyenlő eséllyel találnak új házastársat. Míg ugyanis a halandóságtól még csak kevésbé sújtott fiatalabb női generációk nagyobb választási lehetőséget biztosítanak az elvált férfiak számára, addig a párválasztás általánosan elfogadott szokásai szerint az elvált nők elsősorban a halandóság következtében már jelentősen megfogyatkozott idősebb férfi generációkból választhatnak.

Amennyiben az újraházasodások átlagos számának az 1970-es évtizedben tapasztalat csökkenési üteme fennmaradna, tíz év múlva mindkét nemnél a válások 43 százalékát követné újraházasodás, és husz év múlva a nők újraházasodási aránya alacsony színvonalon ugyan és igen csekély mértékben, de meghaladná a férfiakét. Az ezredfordulón az elvált férfiak 36, az elvált nők 37 százaléka vállalkozna újra házasságra.

A válástól az újraházasodásig eltelt átlagos időtartam 1962 és 1981 között a férfiaknál 1,8 évről 2,5 évre, a nőknél 2,8 évről 3,0 évre emelkedett. Minthogy az újraházasodások átlagos számának csökkenésében a naptár későbbre tolódása is szerepet játszhat - tehát az, hogy a válástól az újabb házasságkötésig eltelt időtartam hossza nő -, felvetődik a kérdés, hogy az újraházasodások jelenlegi csökkenő tendenciája nem átmeneti jellegű-e, ami nem jár távolabbi hatásokkal. Ugy tűnik, hogy nem átmeneti hatásokkal állunk szemben, mert az újraházasodási arányszámok tulságosan hosszú ideje csökkennek ahhoz, hogy a korábbi színvonal változatlan fennmaradását lehetne feltételezni.

Vizsgálataink alapján több fontos kérdés merül fel:

1. A várható tendenciák megismerésére alkalmas mutatószámok problémája. Mint láttuk, a különböző típusú mutatók eltérő tendenciákat jelezhetnek.

2. A családi állapot megváltozásával járó jelenségek összetett jellege. A házasságkötések jellemzői befolyásolják a válások jellemzőit, ugyanakkor a válások alakulása az újráházasodások közvetítésével visszahat a házasságkötési mozgalom színvonalára és sajátosságaira.
3. A házasságkötések és a válások alakulásában közreható demográfiai és társadalmi-gazdasági, kulturális és egyéb tényezők elkülönítésének problémája. A tendenciák egyszerű változatlanságán alapuló feltételezéseket bizonytalanná teszi a társadalmi viselkedésmódok változása.
4. A házasságkötési mozgalom és a válások alakulásában szerepet játszó belső - demográfiai - és külső - un. nem demográfiai - tényezők megismeréséhez nem elegendő a jelenségek naptári éves, un. "keresztmetszeti" megközelítése. A naptári évek dimenziójában végzett vizsgálataink eredményeit lehetőség szerint alá kell támasztani a különböző kohorszok magatartására vonatkozó vizsgálatok eredményeivel. Ezzel kapcsolatban szükségesnek tűnik annak kiemelése, hogy az elemzésekben el kellene szakadnunk a kizárólagos korszecifikus szemlélettől, legalábbis, ami az újránházasodásokat és a válásokat illeti.
5. A házasságkötési mozgalomban figyelembevett jelenségek és a válások nem egyformán magyarázhatók meg a demográfiai feltételek változásaiból kiindulva. Az újránházasodások és a válások alakulásában elsősorban társadalmi-gazdasági és egyéb külső tényezők hatását kell keresnünk.
6. Végül ki kell emelni az elemzésnek és az előrebecslésnek azokat a nehézségeit, amelyek abból az egyszerű tényből adódnak, hogy a házasság létrejöttéhez a két nem egy-egy tagjának a találkozása szükséges. A két nem eltérő demográfiai viselkedését magyarázó okok felderítése a házasságkötési mozgalom várható tendenciái megállapításának egyik kulcskérdése.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a házasságkötések és a válások várható alakulásának előrejelzése távolról sem tűnik könnyű feladatnak. Azt mondhatnánk, hogy a házasságok keletkezésére és megszűnésére vonatkozó kutatások megközelítőleg ott tartanak, ahol a termékenység kutatása tartott mintegy husz évvel ezelőtt. A problémákat látjuk, sőt néhány összefüggést már jól

le tudunk írni, másokat sejtünk, de még igen messze vagyunk attól, hogy a megbízható előrejelzésekhez szükséges tudás birtokában legyünk.

VITA

Nagy öröm hallani, hogy 20 éves szünet után előrehaladás következik be a család-háztartás előreszámításokban. Az igények tényleg nagyok. Gondot okoz a kiinduló fogalom kérdése. A népességelőreszámításnál is próbáltunk az egyszerűsítés irányába menni, itt is egyszerűsíteni kellene a gondolatokat és csak egy fogalmat kellene előreszámítani: a régi értelmű családot, azt amit 1960-ban csináltunk és ami nem más, mint a családmag és a velük együttélő rokonok közössége, vagy másképpen, egy lakásban együtt élő rokonok köre a maguk családi állásával. Erre vonatkozó adatok a népszámlálásban rendelkezésre állnak és a mai fogalommal vett háztartásoktól 2-3 %-kal térnek el. Néhány hónapon belül sokkal jobb adatanyag is kezünkben lesz. A népszámlálási adatbank 2 %-os mintával már rendelkezésre áll és 1983. végére rendelkezésünkre áll majd a teljes anyag. Ez az előbb említett egész gondolatkört lefedi: egy helyen tartalmazza a lakás, a háztartás, a család személy mélységű adatait. Ez sokkal könnyebbé tenne mindenféle előreszámítást.

Az 1990-es években tovább javul majd az adatellátás, mert a népességnyilvántartás lehetővé teszi a folyamatos családtovábbbszámítást. Erre időben fel kell készülni, talán már az 1984-es mikrocenzus után elkezdhetünk dolgozni ezen a területen.

Az 1970-ben és 1980-ban felmért állapotok eltérése is komoly segítséget adhatna. Ha adva van az a négyes kombinációs tábla, amiről Szabó Kálmán beszélt, ha össze tudjuk hasonlítani az 1970-es és 1980-as éveket egy hasonló szerkezetű táblával, mérlegelhetjük, hogy a változások korban, családi állapotban, családi állásban hogyan alakultak; láthatjuk, hogy az irányok egybeesnek-e.

Fel kell készülnünk a nem "törvényes" változások prognosztizálására is. Ha kitekintünk a világra, elsősorban a fejlett ipari országokba, akkor ma már a törvényes házasság, válás, özvegyülés nem sokat mond a családok továbbvezetésében. Az együttélésnek valamilyen új formáit is figyelembe kellene venni. A magyar statisztika még nem jutott el eddig; az élet sem, de ide előbb-utóbb el fogunk jutni. Ezt a gondolatot tartsuk számon; különösen az egyedülállók és az együttélők problémájára gondolva. Az előreszámításnál - először kutatási céllal - ezt is figyelembe kell venni. Végül én is azt mondanám, ez ne jelentse azt, hogy ne történjen egyszerűbb előreszámítás, viszonylag rö-

vid idő alatt. Csak ezután lehet tovább dolgozni, bonyolultabb fogalmi rendszerekkel és módszerekkel.

A nagyon érdekes előadások után optimistább vagyok a családok és háztartások előreszámítása ügyében. A Nemzetközi Népeségtudományi Unió legújabb kiadványát a múlt héten kapták meg a tagok. Ez tartalmaz amerikai szerzőtől egy tanulmányt, amely áttekinti a világon eddig alkalmazott család- és háztartás-előreszámítási módszereket és értékeli azokat. A családfők arányán alapuló módszer fő fogyatékosága az, és ezzel azt hiszem mindannyian egyetértünk, hogy a különféle nagyságu család-háztartások strukturájára vonatkozóan semmiféle támpontot, tájékoztatást nem ad. Ez egy külön feladat, amit a családi életciklus-vizsgálatokkal kapcsolatban, azokkal együtt, összeötvözve kellene megoldani és azt hiszem ezen érdemes lenne elgondolkozni.

Az 1960-as évek elején mi a családfő arányon alapuló módszerrel, a családszám és a háztartásszám, valamint az átlagos családnagyságra vonatkozó adatok alapján, a matematikailag diszkrét eloszlások közül a Poisson-eloszlással becsültük a különböző nagyságu családok eloszlását. Azt szeretném javasolni az Intézetben és a KSH-ban ezzel foglalkozó kollégáimnak, hogy a megoszlás empirikus adatainak, empirikus görbéinek alapján töprengjünk el azon, hogy valóban jó-e a Poisson-megoszlás és lehetne-e a λ paraméter értékét is prognosztizálni, ehhez illeszteni valamilyen matematikai görbét. Ha ilyen empirikus görbék rendelkezésünkre állnának, akkor megvizsgálhatnánk az eltérések összege vagy egyéb, erre szolgáló mutató alapján, hogy melyik illeszkedik legjobban. Nem biztos, hogy az eredmény jobb lesz, mint az eddig alkalmazott módszerekkel, de nyilvánvaló, hogy kontrollálni lehetne egyiket a másikkal és a több módszer, a gazdagabb metodikai repertoár nyilván segítene jobban elérni a célt.

Csernák Józsefné előadásából a kohorsz-módszer alkalmazására való figyelemfelhívást tartom rendkívül jelentősnek. Tulajdonképpen minden területen, minden származtatott prognózisban és ezt megelőzően a termékenység, halandóság prognosztizálásánál is alkalmazni kellene ezt a módszert. A két módszer együttes, pontosabban egyidejű alkalmazása lehetővé tenné a kölcsönös kontrollt és eltérés esetén annak vizsgálatát, hogy miért van eltérés. Elvben teljes összhang is teremthető a kettő között, mert a transzverzális és a longitudinális megközelítés között matematikailag szigorúan definiált kapcsolatok vannak. Végül is az összhangnak elő kell állnia és akkor lehetne "jó" egy előreszámi-

tás, ha mind a két szempont, mind a két - transzverzális és longitudinális - módszerrel végzett előreszámítás pontosan ugyanazt az eredményt adná. Egyébként a Demográfiában megjelent tanulmánya a nupcialitás ilyen elemzésével szinte új utat tör a demográfiában azzal, hogy a longitudinális módszert alkalmazza.

Szabó Kálmán nagyon sok érdekes, nyitott problémát vetett fel. Azt hiszem erre valamennyiünknek koncentrálni kellene. Kiemelkedően fontos a családok, háztartások strukturája. Nemcsak kor szerint, nemcsak nem szerint, nemcsak a családfő szerint, vagy a háztartásfőhöz való kapcsolat szerint, nemcsak iskolai végzettség szerint, hanem ha szabadjára engedem a fantáziámat, nagyon sokféle más strukturaképző elem szerint is. Mindenekelőtt azt kellene megvizsgálni, hogyan lehet összekapcsolni ezt a családtervezési vizsgálatokkal; a leginkább módszertani, leginkább követhető összekapcsolási lehetőség talán a családi életciklusnak ma már világszerte művelt koncepciójával, módszerével hozható kapcsolatba. Tehát a családi életciklus vizsgálatok és a család és háztartás előreszámítások összekapcsolása látszik leginkább előrevivőnek.

Csernák Józsefné utalt arra, hogy azokat az okokat kellene tisztázni, amelyek a változások mögött vannak. Ebben teljesen igaza van, de ez nem olyan egyszerű. Nem egyszerű azért, mert a családok, háztartások, a házasságkötések, a válások alakulása, egyrészt függ a gazdasági tényezőktől, másrészt nem teljesen függ tőlük, adott gazdasági helyzetre különféle reakciók képzelhetők el. A történeti demográfiából ismert, hogy egy adott nehéz gazdasági helyzetre Nyugat-Európában későbbi házasságkötéssel, Magyarországon egyes területeken születéskorlátozással reagáltak, pedig valószínűleg az alaphelyzet hasonló volt. Tehát, ha valami változás következik be a házasságkötési és válási mozgásban, az lehet gazdasági indíttatású, de lehet attól független. Egy bizonyos fajta gazdasági hatásra többféle társadalmi-demográfiai válasz fordulhat elő.

Az sem teljesen világos még, hogy a házassági mozgalom említett legújabb nyugat-európai, észak-amerikai változása milyen természetű és mik az okai. Van olyan felfogás, hogy nincs alapvető változás, csak a rossz gazdasági helyzet miatt valamivel későbbre tolódtak a házasságkötések. De ez hullámmozgás, ezért a jövőben "át fog fordulni" és ha majd megint jobb lesz a gazdasági helyzet, újra fiatalabb életkorban történnek a házasságkötések. Eszerint nincs alapvető változás. Ez Easterlin álláspontja. Lehet vele vitatkozni, de azért ő mégis az egyik vezető gazdaságdemográfus, odafigyelni mindenképpen érdemes rá. Másik álláspont, amit szélsőségesen Roussel képvisel újabb írásai-val, az, hogy valami teljesen alapvető változás ment végbe Nyugat-Európában a népességnek a családdal és gyermekszámmal kapcsolatos magatartásában.

Számunkra az a fő kérdés, hogy mi történik Magyarországon. Itt már kevésbé látunk tisztán, mert elképzelhető az Csernák Józsefné adatai alapján, hogy nincs másról szó, mint az első házasságkötések életkorának kissé későbbre tolódásáról és az éves arányszámok azért estek vissza ilyen erősen. Későbbre tolódtak az első házasságkötések, mert rosszabb a gazdasági helyzet, vagy a nők hosszabb ideig járnak iskolába, vagy egyszerűen azért, mert a társadalom toleránsabb lett a házasság előtti nemi kapcsolatokkal szemben, tehát nem kell házasságot kötni ahhoz, hogy eltűrje a társadalom a nemi kapcsolatokat. Ha csak erről van szó, akkor nincs alapvető, döntő változás Magyarországon. Ha viszont nem ez a helyzet, hanem az történik, hogy a fiatal nemzedékek nemcsak később fognak házasságot kötni, hanem lényegesen kevesebben is fognak

közülük házasságot kötni és ebből következően valószínűleg kevesebb gyermeket is fognak szülni, akkor egy teljesen új, alapvető változásról van szó.

Hangsúlyozom, nem tudjuk mi a helyzet, és ahhoz, hogy ezt megtudjuk, sokféle, tulajdonképpen nem is demográfiai természetű vizsgálatot kellene végezni, főként szociológiai szempontokat bevonni. Meg kellene vizsgálni az együttélés kérdését. Ha ezt a jelenlegi adatok nem teszik lehetővé, akkor felvételt kellene szervezni. Talán meg lehetne próbálni a jelenlegi adatokból is következtetést levonni.

Mindezzel szorosan összefügg az illegitimitás kérdése is. Kissé emelkedett az illegitimitási arányszám és nem teljesen világos, hogy miért emelkedett. Nem lehet kizárni, hogy egy skandináv-típusú változásnak az első jelei látszanak. Ezeket a vizsgálatokat, amennyire csak lehet, társadalmi rétegenként differenciálni kellene. Valószínűleg egészen más a magatartás a budapesti értelmiség, a községi munkásság, vagy a parasztság körében. Lehet, hogy csak arról van szó: a nyugati divat a budapesti értelmiségben terjed /együttélés, illegitim gyerekek/, de kevésbé valószínű, hogy ez a magyar vidéken is terjedne.

Végül, azt hiszem, érdemes lenne itt attitűd-vizsgálatokat is végezni. Ilyeneket a franciák csináltak főként a termékenységre vonatkozóan. Ilyet lehetne a házasságot illetően is végezni és akkor igazán pontosan láthatnánk, mi a helyzet, mi várható és ezért esetleg mit kell tenni. Hiszen a szociálpolitikánk, társadalompolitikánk változatlanul családokra koncentráltak és ha a családdal kapcsolatban valami döntő változás történik, annak a következményei igen sokfélék és jelentősek.

Itt alapvető kérdésként vetődött fel, hogy a családi együttélést makroszinten kialakult erkölcsi nézetek, divatok befolyásolják az iparilag fejlett országokban. Nálunk, úgy érzem, nem erről van szó, hanem nagyon is a mikroszférában létrejött konkrét helyzetekről, ezt pedig nehéz prognosztizálni. A falusi nagycsaládi rendszert szétrobbantották azok a fél hektár földek, amiket a tsz-tagoknak adtak, mivel ezt nem a háztartás, hanem a család kapta, a két generációs családok rögtön szétváltak, hisz így dupla területet kaphattak. A mai életünkben rengeteg - sajnos nem tudjuk jól, mennyi - olyan háztartás, illetőleg család van, amelyek jogilag elváltak, gyakorlatilag azonban együtt élnek, mert az egyedül élő anya ilyen-olyan szociális kedvezményeket kaphat így. Tehát számos olyan, a mikroszférában meglévő intézmény van, ami ha megváltozik, hatása is csökken, vagy teljesen eltűnik.

A nemi szabadosságnak - társadalmi okain kívül - demográfiai okai is vannak. Ez akkor bontakozott ki, amikor a Ratkó-gyermekek házasságkötési korba, propagatív korba kerültek. Nálunk kialakult népességi szokás, hogy a menyasszony és a vőlegény életkora között három-négy éves különbség van.

Amikor a Ratkó-időkben született nők 20 évesek lettek, nyilván nem találtak kellő számban korban magukhoz illő férjet, mert a 23 éves férfiak száma 20-30 %-kal kisebb volt, mint a 20 éves nőké. Amikor a férfiak érték el a szokásos házasodási kort, akkor fordított lett a helyzet. Ez a nagymértékű hullámválás tette szükségessé, hogy nemi partnert más korosztályban kell keresni, olyan korosztályban, amelyik a kialakult népességi szokások szerint nem "házastárs koru". Ez a család előbbi két funkcióját is befolyásolta, mert ezek a formák kevésbé alkalmasak a biológiai reprodukcióra és nemigen oldanak meg társadalmi-szociális gondokat. Tudomásul kell venni, hogy itt a tolerancia sokkal nagyobb, mint a népességre vonatkozó előreszámításoknál.

Mi is lehet a háztartás-család előreszámításoknak tulajdonképpen a célja? Abból kellene kiindulni, hogy mi a család célja. Egyrészt a népesség újratermelése, /a munkaerő újratermelése/, másrészt pedig a család és háztartás, mint szociális intézmény működése. Ha ebből a két feladatból indulunk ki, már adódik az, hogy olyan fajta csoportosítási együtteseket, olyan csoportosítási ismérveket kell létrehozni, amelyekből kitűnik, hogy ezek az együttesek ennek

a két célnak milyen mértékben felelnek meg. Merőben más egy olyan családösszetétel, amelyik gondoskodik az öregekről és más a csonka családok funkciója, lehetősége. De eltérőek a lehetőségeik azoknak a csonka családoknak, amelyek két keresőből állnak, és azoknak, amelyekben anya és gyermek él együtt. Ha viszont ebből indulunk ki, akkor azt a szempontot is szem előtt kellene tartani, amire Klinger András is utalt, hogy az eltérő jogi helyzet és a tényleges helyzet figyelembevétele milyen formában történjen. Ez egy komoly probléma és egy ilyen vizsgálat talán feleletet adhat arra a kérdésre is, hogy miért vannak és mekkorák az eltérések.

Klinger András hozzászólásában kiemelte a házasságon kívüli együttélések figyelembe vételének szükségességét. Ezzel teljesen egyetérttek. Az újraházasodások trendjében tapasztalható jelentős mértékű visszaesés alátámasztja azt a feltételezést, hogy az elmúlt évek során a népesség egy részében a párkapcsolatok többé-kevésbé elfogadott formájává vált a házasságkötés nélküli együttélés. Mégis meg kell jegyezni, hogy az első házasságkötésekkel kapcsolatban végzett vizsgálataimban egyelőre nem találtam bizonyítékát annak, hogy az együttélések terjedése a fiatalok között is általános lenne. Sőt úgy tűnik, hogy az 1970-es évtizedben a házasodási korba lépett legfiatalabb születési kohorszokban az első házasság megkötésére igen korán sor került. Például az 1950-es évek végén született férfiak közel egyötöde, a hajdan nőknek majdnem fele 20 éves korának elérése előtt megházasodott. Az a tény, hogy az első házasságkötések átlagos színvonala mégis visszaesett, mint említettem, valószínűleg szoros összefüggésben van a házasodási korban levő népességben a nemek arányának jelentős megváltozásával. Véleményem szerint azonban nem kizárt, hogy az idősebb korú, korábban már házasságban élt és jelenleg özvegy vagy elvált népességben az együttélések fokozódó társadalmi elfogadása visszahat a fiatalabb korosztályok házasodási magatartására is, akár a házasságkötést megelőző, illetve késleltető, akár azt helyettesítő együttélések terjedése révén.

Ugy gondolom, hogy Valkovics Emil nagyon lényeges kérdésre hívta fel a figyelmet. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a kohorsz-vizsgálatok fontosságát. Ezeket azonban nem szabad öncélúan végezni. A kohorszok demográfiai magatartásával foglalkozó vizsgálatok eredményeit összefüggésbe kell hoznunk az adott demográfiai jelenség naptári éves alakulásával is, mert csak a kétféle nézőpont összekapcsolásával érhetjük el a kívánt eredményt: annak a megállapítását, hogy a naptári éves szintetikus mutatók változásaihoz miképpen járultak hozzá a különböző kohorszok, illetve, hogy az egymást követő naptári években bekövetkezett változások milyen hatást gyakoroltak a kohorszok történetére. A cél tehát nem az, hogy a keresztmetszeti vizsgálatok eredményeit cáfoljuk a kohorsz-vizsgálatokkal, hanem a kétféle nézőpontból származó eredményeket mint egymást kiegészítő információkat kell kezelnünk.

Andorka Rudolf a történelmi előzmények figyelembe vételének szükségességét említette. Ugy gondolom, hogy a történelmi viszonyok alapos ismeretét egyetlen demográfiai jelenség elemzésénél sem mellőzhetjük. Annál is inkább, mert az azonos demográfiai helyzetekre adott demográfiai válasz nagyon különböző lehet, attól függően, hogy az adott népesség milyen történelmi multtal rendelkezik. A 19. század végi Svédországban például a férfiak nagyarányú kivándorlása miatt keletkezett nőtöbblet magas hajadon arányokra és az együttélések elterjedésére vezetett. Franciaországban viszont, ahol az első világháború után a férfiakat ért háborús veszteségek miatt a nemi arány tekintetében hasonló helyzet alakult ki, az újraraházasodások gyakorisága növekedett meg és a hajadonok aránya mérsékelt maradt.

Klinger Andrással tökéletesen egyetérttek a fogalmi egyszerűsítésben. A gyakorlatban ez történt, csak írott formában mindig egy kicsit bonyolultabban használtuk, mint ahogy valójában számoltunk.

Az 1970-es és az 1980-as évek közötti különbségeket háztartási állás és egyéb tekintetben, mint az előrebecslés egyik lehetséges forrását említették. Ezt mi Monigl Istvánnal 1975-ben kidolgoztuk az 1960-as és az 1970-es népszámlálásra vonatkozóan. Ezt ki lehetne egészíteni és akkor már egy 20 évre vonatkozó, három elemből álló adatsorunk lenne. A családot érintő törvényes változások kizárólagossága valóban nem tartható hosszabb távon. Probléma az, hogy a "nem törvényes" változásokat legfeljebb egy-egy népszámlálásnál tudjuk megragadni. Ez talán az ÁNH együttlakásra vonatkozó adataiból valamiféle módon megbecsülhető lenne a jövőben, addig azonban elégtelen az információ erre nézve. Valkovics Emil mondta, hogy valahol a "headship rate" módszert ugy emlegették, mint amely a strukturára nézve nem ad információt. Eredeti változatában valóban nem ad, de ki használja eredeti változatában? Mi tulajdonképpen nemcsak a családfőket, hanem az összes többi családi-háztartási állást továbbvittük. Következésképpen a strukturát számítottuk előre.

Egy megjegyzés a Poisson-eloszlással kapcsolatban: természetesen itt is lehet mindenféle más eloszlásokat kipróbálni, de abból kell kiindulnunk, hogy teljesen véletlenszerűen kerülnek össze a háztartások egy-egy lakásban, és így - elméletileg is! - a Poisson-eloszlás modelljénél jobb bizonyosan nincs.

Ami a struktúra további elemeire vonatkozó javaslatokat illeti, egyelőre meg kellene elégedni azzal, illetve legalább arra kellene törekedni, hogy egyszerűbb módon megfogható és használható eredményeket tudjunk produkálni. Hoóz István javaslatát köszönöm. Az együttélés- nem együttélés probléma vizsgálata során sok mindent meg kell vizsgálni és eközben nem szabad egyszerűen lemásolni a magyarázatokat a nyugat-európai helyzetről, mert valóban úgy tűnik, hogy egész más a helyzet Magyarországon. Különösen köszönöm annak kiemelését, hogy a család-háztartás prognózisban népességelőrszámításhoz képest is sokkal nagyobb bizonytalansággal kell számolni. Itt valóban arról van szó, hogy igen sokrétű, sokoldalú információval dolgozunk, tehát a hibák összeadódhatnak, sőt esetenként hatványozódhatnak is.

Lehet, hogy elvettem valamennyit Szabó Kálmán kenyeréből a bevezetőben, most viszont visszaadta a kölcsönt és elvette az összefoglalás néhány szempontját. Amnyi mindenesetre bizonyos, hogy a vita során a vélemények két nézet körül kristályosodtak ki. Vannak olyan javaslatok, hogy egyszerű lépésekkel induljunk és vannak olyanok, amelyeket talán - és nem is csak módszertani szempontból, hanem az adatigényeket tekintve is - maximalistának lehet minősíteni. Klinger András javaslatát kellene követnünk abban, hogy az előreszámítás egysége, a család 1960. évi népszámlálási fogalmának megfelelően, a rokonnal együttélő családmag legyen. A családfő-arányokkal operáló közismert és már korábban alkalmazott egyszerű módszerrel elvégzett előreszámítás után kellene megvizsgálni mindazokat a lehetőségeket, amelyek itt szóba kerültek és reálisnak látszanak.

Kétségtelen, hogy például a családi állás szerinti és a tagszám szerinti megoszlás előreszámítása területén a modelleknek fontos szerepe lehet. Tekse Kálmán elég alaposan megvizsgálta a különböző megoszlásokat, kutatva, hogy melyik alkalmas a tagszám szerinti előreszámításra. Az volt a véleménye, hogy a Poisson-eloszlás, amelynek alkalmazásával egy kísérleti előreszámítást el is készítettünk, nem a legtökéletesebb ugyan, de a vizsgált eloszlások közül ez tűnik a legjobbnak.

Sok minden történt már azért, hogy elkezdhessünk egy családi állapot szerinti népességelőreszámítást. Ugy tűnik főként Csernák Józsefné munkássága révén, hogy kezdenek teljesen összeállni az ehhez szükséges komponensek és mozaikok. Feltétlen megérett az idő arra, hogy a következő években családi állapot szerinti előreszámítást készítsünk. Ebből kiindulva továbbvezetési módszerrel lehetne család-előreszámítást végezni, párhuzamosan a paramétereknek elemzéseken alapuló változtatásával.